

«Kitabi Dədəm Qorqud» və onun yeni tapılan nüsxəsinə dair

Bayram Quliyev

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA-nın Elm Tarixi İnstitutu.

E-mail: bayramqulusoy@yahoo.com

Xülasə. «Kitabi Dədəm Qorqud» epigrafiq abidəsi öz orijinallığı və müxtəlif səpkili məlumat xəzinəsi ilə dünyanın ən unikal əsərlərindən biridir. Abidəmizin indiyə qədər sadəcə iki nüsxəsi məlum idi. Bunlardan birincisi Drezden nüsxəsi (bundan sonra – «D»), ikincisi isə Vatikan nüsxəsi (bundan sonra – «V») idi. Lakin 2019-cu ilin aprel ayında üçüncü nüsxəsi – Türküstan Səhra nüsxəsi (bundan sonra – «T») elm aləminə məlum oldu. Əsas Türkmən Səhra nüsxəsi olmaqla digər nüsxələr haqqında da məlumat vermək məqsədli məqalə yazılmasının və Azərbaycandan da bu hadisəyə ilk dəfə olaraq akademik fikir bildirilməsinin zəruriliyini söyləmək olar.

Açar sözlər: «Kitabi Dədəm Qorqud», üçüncü əlyazma, Türkmən Səhra nüsxəsi.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.62>

Məqaləyə istinad: Quliyev B. (2019) «Kitabi Dədəm Qorqud» və onun yeni tapılan nüsxəsinə dair. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 129–141

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 27.09.2019; Qəbul edilib – 21.10.2019

Giriş: dastanmı, salnaməmi, epigrafiq abidəmi

«Kitabi Dədəm Qorqud»un epigrafiq abidə, dastan, yoxsa salnamə olması haqqında ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Əslində, «Kitabi Dədəm Qorqud» hər üç xüsusiyyəti də özündə birləşdirən təkrarolunmaz bir abidədir. Salnamə deyil, çünki hadisələr ardıcıl formada əks olunmayıb. Dastan da deyil, çünki ilk baxışdan ədəbi bir abidəyə bənzəsə də, burada xəyali obrazlara demək olar ki, rast gəlinmir və təsvir edilən qəhrəmanlar ya həqiqi tarixi şəxsiyyətlərin özləri, ya da prototipidirlər. Abidədə sadəcə tarixi deyil, epigrafiq, onomastik, toponimik məlumatlar kifayət qədərdir. Bununla belə, abidə lingvistik baxımdan Mahmud

Kaşğarının «Divanü-lügət-it-türk» əsəri qədər əhəmiyyətlidir. «Kitabi Dədəm Qorqud»da yer alan mifik obrazlar isə simvolik xarakter daşıyır. Məsələn, «Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu» (D-154/13 –170/4) İslamın yayılmasına bir növ etirazın simvolik təsviridir. Bu əsər epigrafiq abidədir, ona görə ki, «Kitabi Dədəm Qorqud»da təsvir olunan tarixi əlamətlər digər dastanlarda olduğu kimi eroziyaya uğramayıb. Mövcud dastanlara nəzərən «Kitabi Dədəm Qorqud» daha qədimdə yazıya alınıb, indiyə qədər dəyişilməz qalıb, üzərində heç bir düzəliş və ya dəyişiklik aparılmamışdır. Mehmet Fuad Köprülüzadə əbəs yerə deməyib ki, Türk ədəbiyyatı nümunələrini tərəzinin bir gözünə, «Kitabi Dədəm Qorqud»u isə digər bir gözünə qoyarsaq, bu abidənin çəkisi daha ağır gələcək.

İndiyə qədər «Kitabi Dədəm Qorqud»un iki əlyazma nüsxəsinin olduğu bilinməkdə idi. Abidənin Drezden kitabxanasında saxlanılan əlyazması «Kitabi Dədəm Qorqud. Əla lisani-taifeyi Oğuzan» [Kitabi Dədə Qorqud: Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, 2004] adlanır və həmin nüsxə 12 boydan ibarətdir. «Kitabi Dədəm Qorqud»un Vatikan əlyazması isə «Hekayəti-Oğuznameyi-Qazan bəg və qeyri» [Dədə Qorqud Kitabı (Vatikan nüsxəsi), 2018] adlanır. Bu nüsxə isə Qazan xanla bağlı olan 6 boydan ibarətdir. Hər iki nüsxə Oğuz türkcəsində, ərəb qrafikalı əlifba ilə yazılmışdır. Drezden nüsxəsinə baxanda Vatikan nüsxəsi tamamilə hərəkəlidir və səliqəli yazılmışdır. Drezden nüsxəsində sadəcə üç səhifədə hərəkə mövcuddur. Hər iki əlyazma nəsx xətti ilə yazılıb. Hər iki əlyazmada müqəddimə mövcuddur. Həm «D», həm də «V» əlyazmasının hər səhifəsində 13 sətir, lakin «D» nüsxəsinin ikinci səhifəsində 12 sətir vardır. «D» nüsxəsi 152 vərəq (yəni 304 səhifə), «V» nüsxəsi isə 49 vərəq (yəni 98 səhifə) olaraq dövrümüza gəlib çatmışdır.

Fonetik baxımdan «D» nüsxəsi Azərbaycan türkcəsinə, «V» nüsxəsi isə Şərqi Anadolu türkcəsinə daha yaxındır. Yəni «mən» («مَن») əvəzliyi, Drezden nüsxəsində «mən» («مَنْ») formasında işləndiyi halda, Vatikan nüsxəsində «bən» («نَب») kimi işlədilmişdir [Əliyarlı S.S., 2012, s.30-33]. «D» nüsxəsində əsas mətn ikinci səhifədən başlayır. Boyların adları və «soylama» kəlməsi mətnin digər hissələrinə nəzərən iri formada yazılmışdır. Boylar bir qayda olaraq «xanım hey» nidası ilə bitir. «D» nüsxəsinin xəttatı orijinal mətndən abidənin üzünü köçürərkən xəttatlıq ənənələrinə sadıq qalmışdır. Bu ənənəyə görə hər səhifənin ilk sözü, ondan öncə gələn səhifənin aşağı sağ və ya sol küncündə yazılmalı idi. Xəttat ərəb əlifbasının normal «S» (س) və pəltək «S» (ث) ilə qalın «S» (ص) hərflərini olduqca yerli-yerində işlətməmişdir. Yəni «S» hərfindən sonra qalın sait gələrsə, xəttatlar qalın «S» (ص), yəni «SAD» hərfindən istifadə etmiş, əgər «S» hərfindən sonra incə sait gələrsə, ya adı «S» (س), ya da pəltək «S» (ث) hərflərindən istifadə etmişdir. Ərəb əlifbasına xas olan həmin pəltək hərflər yalnız ərəb mənşəli sözlərdə istifadə olunmuşdur. Bu da oxunuşu daha da asanlaşdıran amillərdən biridir. Eyni zamanda, bu xüsusiyyət paronim sözləri bir-birindən fərqləndirməyə

imkan verir [KDQ ensiklopediyası: 2 cildə, 2000, s.30-31]. «V» nüsxəsini yazarkən xəttat çox sərbəst davranmışdır. Əlavə sözlər artırılmış, bir cümlədə söz təkrarlarına yol vermişdir. Elə buna görə də mətnə söz və ya cümlə çatışmamazlığına rast gəlinir. Bəzən əlyazmada nöqtələrin yeri uyğun formada yazılmamışdır. Bunun bir çox səbəbləri vardır. Lakin iki səbəb daha inandırıcı ola bilər. Bunlardan birincisi katibin yorğunluğu ilə bağlı olur. İkinci səbəb isə katib tələbələrinin (onları «çıraq» adlandırırdılar) səhvi nəticəsində olur. Belə ki, bəzən katiblər hərflərin gövdələrini (ərəb əlifbasında hərflərin nöqtələrsiz hissəsinə gövdə deyilir – B. Q.) özləri yazır, təcrübə toplusın deyə nöqtələri çıraqlara (tələbələrə) yazdırırdılar. Bu və ya digər səbəblərdən nəinki hərf çatışmazlığı, eyni zamanda, söz və ya cümlə yetərsizliklərinə də rast gəlinir [Dədə Qorqud Kitabı (Vatikan nüsxəsi), 2018].

«Kitabi Dədə Qorqud»un qısa tarixi, yeni boyu və ya əjdahanı öldürən Qazan xan

«Kitabi Dədə Qorqud» abidəsinin üçüncü nüsxəsinə keçməmişdən öncə onun tarixinə qısaca nəzər salmağın zəruri olduğu qənaətinəyik. «Kitabi Dədə Qorqud» abidəsi haqqında ilkin fikirlər və araşdırmalar epigraflıq abidənin özü ilə bağlı deyil, məhz Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olma ehtimalı ilə bağlıdır. *Fəzlullah Rəşidəddin Həmədani* Dədə Qorqudu Məhəmməd Peyğəmbərin dövründə yaşayan müdrik bir şəxs kimi yad edir və onun 295 il ömür sürməsinə yazır [Фазлуллах Рашид-ад-дин – Джами-ат-таварих., 1968, c.12-16]. Böyük Alman alimi və 1636-1637-ci illərdə Azərbaycanda olmuş diplomat, eyni zamanda səyyah *Adam Oleari* Dərbənddə olarkən yaşlı bir dərbəndlidən eşitdiyi rəvayətdə İmam (Dədə) Qorqudun Məhəmməd Peyğəmbərlə dost olduğunu qeyd edir [Олеарий А., 1870, с.868-965]. «Kitabi Dədə Qorqud»un ilkin olaraq araşdırılması təxminən XVIII əsrin 60-70-ci illərinə təsadüf edir. *Johann Jakob Reiske*, «Kitabi Dədə Qorqud»un Drezden nüsxəsinə əlyazma kimi ilk rəy verən alimdir. Lakin, bu zaman alim yanlışlıqlara yol verərək Osmanlı şahzadəsi Qorqud haqqında əlyazma zənn etmişdir [Əliyev S.S., 2012, s.293]. Kitaba ilk düzgün qiymət verən *Heinrich Leberecht Fleischer* olmuşdur. O, kitabın adını 1831-ci ildə elə özünün tərtib etdiyi və Drezden şərq əlyazmalarının daxil olunduğu «Catalogus Codicum Monuscriptorum Orientalium Bibliothecae Regie Dresdensis» adlı latınca kataloqa daxil etdi. Məşhur Alman şərqşünas, dilçi və tarixçi alim, Quranın nazil olma ardıcılığı xronologiyasını hazırlayan *Theodor Nöldeke* 1859-cu ildə «Kitabi Dədə Qorqud»u alman dilinə çevirməyə cəhd etmişdir. Ancaq o buna müvəffəq ola bilməmişdir. O, 1982-ci ildə öncədən yalnız surətini çıxartdığı «Kitabi Dədə Qorqud»u əlində olan digər yazılarla birlikdə o zaman Almaniya təhsil alan gənc assistenti Wilhelm Bartholda vermişdi. Beləliklə,

tədqiqatı o davam etdirmiş oldu [Əliyarlı S.S., 2012, s.294-295]. *Heinrich. F von Diez* tərəfindən alman dilinə tərcümə olunan «Kitabi Dədəm Qorqud»un Basat Təpəgözü öldürdüyü boyunu isə 1857-ci ildə alman filoloqu Wilhelm Grimm «Dünya Polifemləri antologiyası»na daxil edib nəşr etdirir. Ardında eyni fotofaksimilə Prof. Dr. S. S. Əliyarlı, Dr. H. A. Schmiede tərəfindən «Kitabi-Dədəm Qorqud aşığı» adlı kitaba daxil edilmişdir [Kitabi-Dədəm Qorqud aşığı, 2012].

«Kitabi Dədəm Qorqud»un araşdırılmasında tanınmış şərqşünas və türkoloq *Wilhelm Bartholdun* xidmətləri özünəməxsus yer tutur. W.Bartholdun tərcüməsi filoloji səviyyəsinə görə ən qiymətli tərcümələrdən biridir. Onun «Турецкий эпос и Кавказ» («Türk eposu və Qafqaz») məqaləsinin «Kitabi Dədəm Qorqud»un araşdırılmasında müstəsna yeri var [Бартольд В.В., 2002, с.473-488]. «Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsini tədqiq etmiş görkəmli alimlərdən biri də *V. M. Jurminskidir*. O, «Bamsı Beyrək boy»u ilə «Alpamış» dastanını müqayisəli təhlil etmişdir [Жирмунский В.М., 1974].

Abidəmizi araşdıran dəyərli tədqiqatçılardan biri də *Kilisli Bilgə (müəllim) Rifatdır*. O, ilk dəfə olaraq h.1332-ci ildə (1914) «Kitabi Dədəm Qorqud»un Heinrich Friedrich von Diez tərəfindən üzü köçürülən və Berlin Kral Kitabxanasına hədiyyə olunan nüsxəsini çap etdirmişdir [KDQ ensiklopediyası: 2 cildə, 2000, s.159]. Görkəmli alim *Muharrem Ergin* 1958-ci ildə «Kitabi Dədəm Qorqud»u çap etdirmişdir. O, 1964-cü ildə «Kitabi Dədəm Qorqud»un dil-üslub xüsusiyyətlərini, coğrafiyasını və dastanda cərəyan edən hadisələri bu sahədə ən böyük araşdırmalardan biri hesab edilə biləcək «Dede Korkut kitabı (inceleme, metin, fotofaksimile)» adlı əsərində toplayıb və nəşr etdirmişdir [Ergin M., 1989]. Kitabın Türkiyədəki digər bir çapı – 1938 və 1972 illərdə nəşr olunan *Orhan Şaik Gökyay* çaplarıdır. O, Vatikan və Drezden nüsxələrini birləşdirib bir mətn halına salmağa cəhd etmişdir. O. Ş. Gökyay eyni zamanda, «Dedem Korkutun kitabı» adlı irihəcmli bir araşdırmanın müəllifidir [Gökyay O.Ş., 1973]. Osman Fikri Sertkayanın da «Kitabi Dədəm Qorqud»un araşdırılmasında böyük xidmətləri vardır [Əliyarlı S.S., 2012, s.296-303].

Abidəmiz Azərbaycanda da filoloji cəhətdən araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Görkəmli filoloq *Həmid Araslının* «Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsinin araşdırılmasında və çap etdirilməsində müstəsna rolu vardır. O, KDQ-u 1938-ci ildə latın qrafikası ilə, orijinal mətni, 1950-ci ildə W. Bartholdun rusca tərcüməsini çap etdirib [KDQ ensiklopediyası: 2 cildə, 2000, s.26-27]. Kitabın «D» əlyazmasının araşdırılmasında *Şamil Cəmsidovun* da tədqiqatları mühümdür. O, «D» nüsxəsinin mətnini müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmışdır. «Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsi 1977-ci ildə Şamil Cəmsidov tərəfindən nəşr edildi [Cəmsidov Ş.A., 1976].

1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin «Kitabi

Dədə Qorqud» abidəsinin 1300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Fərmanından sonra 2000-ci ildə iki cildlik «Kitabi Dədə Qorqud» ensiklopediyası nəşr olundu. Birinci cildə həm Drezden, həm də Vatikan nüsxələrinin foto-faksimiləsi (əlyazmanın skayner və ya fotoaparət vasitəsi ilə təsvirinin alınmasına fotofaksimilə deyilir – B. Q.), «Kitabi Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti, ikinci cildə isə müxtəlif məqalələr daxil edilməkdədir [KDQ ensiklopediyası: 2 cildə, 2000]. «Kitabi Dədə Qorqud»u tarixi baxımdan ilk dəfə araşdıraraq, ona tarixi qiymət verən və əsərdə «ciftə krallıq», «Oğuzlarda hərbi demokratiya», «abidəmizdə tarix öncəsinə dair izlər» kimi məsələləri Türk dünyası tarixşünaslığına gətirən böyük alim *Süleyman Əliyarlıdır*. Alimin «Kitabi Dədə Qorqud» ilə bağlı araşdırmaları «Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə» adlı monoqrafiyasında bir fəsildə toplanmışdır [Əliyarlı S.S., 2012, s.154-296].

«Kitabi Dədə Qorqud»un Vatikan nüsxəsi Drezden nüsxəsinə nəzərən gec tədqiq olunmağa başlamışdır. Bu nüsxə haqqında ilkin məlumatı italyan alim *Ettore Rossi* vermişdir. E. Rossi özünün «İl Kitab-i Dede Qorqut. Racconti epico-cavallereschi dei Turchi Oguz tradotti e annotati» (Dədə Qorqud kitabı, Oğuz türklərinin epik-qəhrəmanlıq hekayələri) adlı araşdırmasına abidə ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar və «Kitabi Dədə Qorqud»un «V» nüsxəsinin fotofaksimiləsini də daxil etmişdir [Città del Vaticano, 1952].

Uzun müddət «Kitabi Dədə Qorqud»un əlavə boylarının olduğu fikri müxtəlif mübahisələrin əsas mövzusunə çevrilmiş olsa da əlimizdə əlyazma hesab olunacaq heç bir dəlil yox idi. Eyni zamanda, bu fikri birdəfəlik inkar etmək də mümkün deyildi. Çünki, «Kitabi Dədə Qorqud»da digər boyların olduğuna işarə verən müxtəlif personajlar və o personajlarla bağlı hadisələr mövcuddur ki, digər Türk yazılı abidələrində və «Oğuznamə»lərdə onlar haqqında xeyli məlumatlara rast gəlinir. «Kitabi Dədə Qorqud»un bir neçə boyunda Alp Ərən bəy adlı bir Oğuz igidindən söz açılır, lakin onun haqqında heç bir müstəqil boy mövcud deyil. Ehtimal etmək mümkündür ki, Alp Ərənlə bağlı da müstəqil boy olmuşdur. Çünki Ali Yazıcıoğlu «Oğuznamə»sində bu qəhrəman ilə bağlı hadisələrə rast gəlinməkdədir. Bundan başqa Peyğəmbərin (ə.s.) yanına gedib onun üzünü görən, ona səhabə olan Bəktüz Əmən adlı personaj haqqında da ola bilsin ki, bu hadisələrin təsvir olunduğu boy mövcud olmuşdur [Əliyarlı S.S., 2012, s.164-178]. Həmçinin «Salur Qazanın tutsak olduğu oğlu Uruzun onu çıxardığı boy»unda soylamaların birində Qazan xan yeddi başlı əjdahanı öldürdüyünü söyləməkdədir (D-271/12-D-291/7). Bütün bu faktlar onu deməyə əsas verir ki, «Kitabi Dədə Qorqud»un nəinki üçüncü, hətta dördüncü və daha çox əlyazmaları mövcud olmuşdur.

Ulu kitabımızın üçüncü nüsxəsi haqqında məlumatlar 2019-cu ilin aprel ayında keçirilən «Dünya Kültür Mirası Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu»nda *Metin Ekici* tərəfindən açıqlandı. Konfransdan bir müddət sonra həmin əlyazmanın

iki müxtəlif nəşri işıq üzü gördü. Bunlardan birincisi *Yusuf Azmun* tərəfindən mətn-fotofaksimilə, transfoneliterasiya (ərəb qrafikalı hərflərin onların analoqları olan latın qrafikalı hərflərlə əvəz olunaraq təsvir edilməsinə transfoneliterasiya deyilir – B. Q.) və Anadolu türkcəsinə uyğunlaşdırma formasında nəşr olundu [Dede Korkut'un üçüncü elyazması, 2019]. İkincisi isə Metin Ekici tərəfindən hazırlandı və bu kitaba da mətn-fotofaksimilə, transfoneliterasiya və Anadolu türkcəsinə uyğunlaşdırma daxil edildi [Dede Korkut Kitabı. Türkünistan/Türkmen Sahra nüshası, 2019]. Bundan başqa əsər haqqında məlumatlar, əsərin əski əlifba ilə təshih (əlyazmanın dəyişdirilmədən çap halına salınması və itmiş hissələrin ən yaxın analoqları ilə bərpa edilməsinə təshih deyilir – B. Q.) və fotofaksimilənin daxil olduğu «Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım» daha bir məqalə nəşr olundu [Shahgoli N. K., Yaghoobi V., Aghatabai S., 2019]. Təxmini eyni ayda üç nəşrin gerçəkləşdirilməsi əlyazma ətrafında «kim öncə əldə edib?» söz-söhbətlərin yaranmasına səbəb oldu. Əslində, bu normaldır. Çünki «Kitabi Dədəm Qorqud»un həm Vatikan nüsxəsinin, həm də Drezden nüsxəsinin Türkiyədə və Azərbaycanda həmişə ən azı iki nəşri olub. Buna misal olaraq Muharrem Ergin və Orhan Şaik Gökyay, Həmid Araslı və Şamil Cəmsidov nəşrlərini göstərmək mümkündür. Lakin nəşrin birdən artıq olması əlyazma üzərində müxtəlif istiqamətli və geniş düşünmə imkanı yaradır. Məlumat üçün deyək ki, Yusuf Azmun nəşrində əsər haqqında məlumat, transfoneliterasiya, Anadolu türkcəsinə uyğunlaşdırma və fotofaksimilə ayrı-ayrı verilmişdir. Lakin Metin Ekici nəşrində isə bir vərəqdə fotofaksimilə, digər vərəqdə transfoneliterasiya göstərilmişdir. Mətnin oxunuşları arasında qismən fərq vardır [Dede Korkut'un üçüncü elyazması, 2019, s.2].

Əlyazmaya gəlincə, bu əlyazma İranın Türkmən Səhra bölgəsində yaşayan və zəngin əlyazmalar kitabxanası olan *Vəli Məhəmməd Xocaya* aiddir. Yusuf Azmunun iddialarına görə əlyazmanın PDF versiyası ilk dəfə olaraq ona göndərilmişdir. Bu iddianı Metin Ekici təkzib etmir. Bu da Yusuf Azmunun haqlı ola biləcəyi fikrinin yaranmasına gətirib çıxarır. Əlyazmanın taleyi haqqında «Dede Korkut'un üçüncü elyazması. Soylamalar və iki yeni boy ilə Türkmen Sahra nüshası» kitabında Timur Kocaoğlunun «Ön Söz»ünü oxuyaraq aydın məlumat almaq mümkündür [Dede Korkut'un üçüncü elyazması, 2019, s.6-7]. Fikrimizcə, əlyazmanın ilk kimdə olması fikri bu qədər əhəmiyyət kəsb etməməlidir. Çünki araşdırmanı dəyərli edən onun ilk dəfə və ya sonradan tədqiqata cəlb edilməsi deyil, onun elmi zənginliyi və obyektivliyidir. Yeni tapılan 31 vərəqlik (62 səhifə) «Kitabi Dədəm Qorqud»un üçüncü Türkmən Səhra nüsxəsinə 13-cü və 14-cü boylar daxildir. Əslində, burada baş verən hadisələr Drezden nüsxəsinin 12-ci boyunda baş vermiş hadisələrdən daha əvvəl vəqə olduğuna görə bu iki boyu abidənin sonuncu boyları adlandırmaq olmaz. Ona görə ki, bu boylarda İç Oğuz və Dış Oğuz düşmənlə qarşı birlikdə mübarizə aparırlar. Bundan başqa, əlyazmada 20 yeni

soylama (nəzm parçası – B. Q.) mövcuddur. Əlyazmanın vərəqində 14 sətir vardır. Əlyazma nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Qara və qırmızı mürəkkəbdən istifadə olunan əlyazmada nömrələmə mövcud deyil, əlyazma ənənələrinə uyğun olaraq hər səhifənin sonunda növbəti səhifənin ilk sözü yazılmışdır. Xatırladım ki, rəddadə həm Drezden, həm də Vatikan əlyazmasında mövcuddur. Boylardan biri «Salur Qazanın Araz suyu ilə Qars qalasını aldığı boy», digəri isə «Salur Qazanın Yeddi başlı Əjdahanı öldürdüyü boy» adlanır [Dede Korkut'un üçüncü əlyazması, 2019, s.2].

«*Salur Qazanın Araz suyu ilə Qars qalasını aldığı boy*» qısa xülasə formasındadır və hadisələr təsvir olunan vaxtda cərəyan etmir, sadəcə, Qazan xan tərəfindən xatırlanır. Boylamada Qara Günə oğlu Qarabudaq Türküstanın dirəyi və Hələb xanı kimi xatırlanır. Bundan başqa qorçu başı Xan Avşar deyə bir komandirin də adı çəkilməkdədir. Giyan oğlu Dəli Dondar isə artıq Təbəristan Sultanıdır. Burada da eyniliklə Bayburd, Düzmürd qalalarının fəthi kimi hadisələr xülasə şəklində təsvir edilməkdədir. Lakin bu nüsxədə «kafir» məfhumu yoxdur (T-48/7 – 51/14).

«*Salur Qazanın Yeddi başlı Əjdahanı öldürdüyü boy*»u isə konkret hadisə üzərində qurulub və burada mifik bir heyvandan bəhs edilsə də katib dəfəllərlə onun da adı bir ilan olduğunu vurğulayaraq realizmin tam da yox olmaması məsələlərini diqqətdə saxladığını göstərmişdir. Bu boyda ilk dəfə olaraq Azərbaycan adı çəkilir və Qazan «Azərbaycanın ləngəri» (görkəmlisi) adlandırılır. Bundan başqa, Səfəvilərdə önəmli bir vəzifə olan «Lələ» vəzifəsinin də mövcud olduğunu görə bilirik. Boylamaya qısa nəzər salmaq, ümumi təsəvvür yaratmaq üçün boyun qısa xülasəsinin məqaləyə daxil edilməsinin zəruri olduğu qənaətinə gəlirik.

Qazan xan öz üç yüz igiddən ibarət ordusu ilə Ağ Minkan tərəflərə ova çıxır, daha sonra o tək ov etmək qərarına gəlir. Ovdan əliboş dönmək istəməyən Qazan xan Tanrıya dua edir. Vurğulamaq lazımdır ki, bu əlyazmada Allah, Hz. Peyğəmbər və Hz. Əlinin adları çəkilsə də Qazanın dilindən verilən duada o, Tanrıya yalvarırdı. Qaranlıq vaxtı Qazanın qayıtmadığını görən Lələ onun arxasınca gedir. Qazan isə hündür dağda yeddi alovun yandığını görür, ora gedir və yaxınlaşanda onun əjdaha olduğunun fərqinə varır. Bu zaman Qazan xanın Lələsi ona yetişir. Burada maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, əjdaha ilə savaşmamışdan öncə Qazan Lələ ilə məsləhətləşir. Əjdahanın yatdığını görən Qazan xan yatmış birini öldürməyin igidliyə sığmadığını düşünərək bir oxla əjdahanı oyadıb onunla savaşıır. Qazan əjdahanı öldürmək üçün Allaha yalvarır və nəticə olaraq onunla əjdaha arasında bir qaya parçası peyda olur. Bu zaman Qazanın gözlərindən biri bulanıqlaşır və buna qəzəblənən Qazan xan gözünü oymaq istəsə də sonradan vaz keçir, əjdahaya ox atmağa başlayır. Əjdahanı öldürən Qazan onun dərisindən müxtəlif əşyalar və geyim hazırlatdırır. Oğuz elində isə Qazanın əjdahaya çevrilməsi barəsində şayiəsi

yayılsa da Bayandur Padşah (nüsxədə Xan titulu işlənmiş) buna inanmır və Qarabudağı onun yanına göndərir və məlum olur ki, Qazan əjdaha öldürüb və özü əjdahaya çevrilməyib. İç Oğuz və Dış Oğuz birləşib Qazan xanı qarşıladılar. Qazan xan atdan enib, yetmiş addım irəliləyib Bayandur Padşahın ayağına qapandı. Beləliklə yeddi gün, yeddi gecə toy-bayram edirlər və Dədəm Qorqud gəlib söz söyləyir (T-52/1 – 61/5).

Türkmən Səhra nüsxəsinin yaşı

Əlyazmanın yaşı ilə bağlı da fərqli fikirlər mövcuddur. Yusuf Azmun əlyazmanın üzərindəki 1353 yazısına diqqət cəkərək vurğulayır ki, bu yazı sonradan da əlavə oluna bilər. Çünki rəqəm əlyazmaya sonradan və fərqli bir mürəkkəblə əlavə olunub. Araşdırmaçı ardınca onu da qeyd etmişdir ki, əlyazmada yarı pozulmuş halda 944 (M. 1537) rəqəmi də mövcuddur. Y. Azmun haqlı olaraq əsərdə ÇİM (چیم) və PE (په) hərflərinin istifadə olunması, XIX əsrdən etibarən əlifbaya daxil edilən GAF (گاف) hərfinin isə əlyazmada olmamasını əsas götürərək, nüsxəni XVII əsrə aid edir [Dede Korkut'un üçüncü əlyazması, 2019, s.12]. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, nəstəliq xəttinin ən geniş yayıldığı dövr təxminən XIV əsrdən XVII əsrə qədərki bir müddətdir. XIX əsrdə daha çox şikəstə, reyhani və s. kimi xətlər dəbdə idi. Əsərdə Qızılbaş ideologiyasına işarə edən çoxlu sayda məqamlar mövcuddur ki, bu da əlyazmanın XVI əsrdə yaranma ehtimalını söyləməyə imkan verir. Əlyazmada «qorçu başı» vəzifəsinin mövcud olmasına işarə edilən obrazlar var. «Qorçu başı Xan Avşarı sağdan saldı» (T-50/8). Bundan əlavə, «Salur Qazanın Yeddi başlı Əjdahanı öldürdüyü boy»da Lələ obrazı var. Ümumiyyətlə, dəfələrlə Hz. Əlinin adı çəkilir. XVII əsrdə Qızılbaş təsirləri XVI əsrdəki kimi deyildi. Bəzi hərflər xəttatlıq üslubu və yazılış forması baxımından Drezden və Vatikan əlyazmaları ilə eyniyyətlik təşkil edir. «Kitabi Dədəm Qorqud»un üçüncü əlyazmasını XVII əsrə də qismən aid etmək olar, lakin qəti surətdə XVIII və XIX əsrlərə aid deyil. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, bu abidə Drezden və Vatikan nüsxələrindən sonra qələmə alınmışdır. Ümumiyyətlə, Drezden və ya Vatikan nüsxələrindən hansının daha qədim olması haqqında da Türkologiyada ziddiyyətli fikirlər mövcuddur.

«Kitabi Dədəm Qorqud»un yaşını müəyyən etdikdə bir neçə məqama diqqət yetirmək lazımdır. Abidədə bəhs olunan Oğuzların yaşadığı dövr ilə, hadisələrin yazıya alınması və sonradan onların vahid bir kitab halına salınması müxtəlif zamanlarda baş verdiyindən, abidənin yaşının qiymətləndirilməsi zamanı həssas davranmaq tələb olunur. «Kitabi Dədəm Qorqud»un boylarında tarix öncəsinə dair izlər də mövcuddur, XII əsrə aid izlər də. Bu, abidənin yaşının həmin dövrə aid olduğunu göstərən əsas amil deyil. Boyların yazıya alınması da abidənin yaşının müəyyən edilməsi üçün yetərli deyil. Çünki boyların hər biri ayrılıqda bir

ozan tərəfindən qeydə və yaxud yazıya alınmış, sonradan bu hissələr toplanaraq bir kitab halına salınmışdır. Məhz ona görə də bu abidənin konkret bir müəllifi yoxdur, mövcud əlyazmalarda isə redaktorun adının yazılmasını lazım bilməmişlər. Son tapılan Türküstan Səhra nüsxəsində sadəcə iki boyun mövcud olması bu fikri bir daha təsdiqləyir. Abidənin yaşı əsasən bu boyların bir yerə toplanılıb və kitab halına salındığı zamandır. Eyni zamanda bu da düşündürücü faktdır ki, kitab nə vaxt tam olaraq hazır oldu, boyları toplandı və cild halına salındı. Kitabın Drezden nüsxəsi haqqında ilk fikir söyləyənlər W. Barthold (O, türkoloq olsa da şərqşünaslığın bütün sahələri üzrə tədqiqatları mövcuddur – B.Q.) və onun tələbəsi Y. Yakubovski olmuşlar. O, kitabın Osmanlı dövlətinin yaranmasından öncəki bir tarixdə kitab halına salındığını söyləməkdədir. Məlumdur ki, Osmanlı dövlətinin Kiçik Asiyada tam bərqərar olması Sultan I Bəyazid zamanında (1389 — 1402) baş vermişdir. Ona görə də kitabımızın bu nüsxəsinin «Müqəddimə» bölməsində Osmanlıların hakimiyyətə gəlməsinə işarə vardır [Barthold V.V. 2006, s.83]. M. Ergin və S. Əliyarlı isə haqlı olaraq «D» nüsxəsini aydın hərəkəsiz, Vatikan nüsxəsi qədər səliqəli olmayan və bizə məlum olan ilkin nüsxə hesab etmişlər. M. Erginin fikrincə, «D» əlyazması «V» əlyazmasından öncə yazılmışdır. Çünki «D» nüsxəsindəki bir neçə söz səhvi eyniliklə «V» nüsxəsində də təkrar olunub [Ergin M., 1989, s.68-69]. Səhra Türkmən əlyazması isə Drezden və Vatikan əlyazmalarından sonra qələmə alınmışdır. Üçüncü əlyazmada «Bayandur Xan» yerinə «Bayandur Padşah» ifadəsi işlədilmişdir. Heç şübhəsiz ki, «padşah» titulu XIX əsrdə geniş formada istifadə olunmurdu. Xan titulu isə daha çox təqribən XII-XV əsrlərdə istifadə olunmuşdur. Bu məqamlara diqqət yetirərək, Türküstan Səhra əlyazmasındakı Qızılbaş ideologiyalarının qabarıq təsvirini də göz önündə saxlayaraq əlyazmanın XVI-XVII əsrlərə aid olduğu ehtimalının həqiqətə daha yaxın ola biləcəyini söyləmək mümkündür.

Türkmən Səhra nüsxəsinin adı

Türkmən Səhra əlyazmasının xüsusi bir adı yoxdur, lakin əlyazmaya sonradan «Cildi-düyyümi (devvom)-kitabı-Türkmən» cümləsinin əlavə olunduğunu müşahidə etmək olar. Ehtimal ki, Türküstan Səhra nüsxəsi tam deyildir və bu hissə ümumi əlyazmanın bir hissəsidir. Çünki tam olsaydı, onda adı ilə bərabər digər analoji boylar da daxil edilmiş olardı. Həm də əlyazmada boş buraxılmış başlıq yerləri də müşahidə edilməkdədir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, əlyazma tamamlanmamışdır. Əlyazmanın dili haqqında məlumat verən M. Əkici vurğulayır ki, əlyazmanın dili Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan türkcəsinə yaxındır və Qıpçaq türkcəsi özəllikləri var [Dede Korkut Kitabı. Türküstan/ Türkmen Sahra nüshası, 2019, s.11]. Lakin boylara nəzər yetirdikdə əlyazmanın tamamilə Azərbaycan türkcəsində yazıldığını müşahidə edirik. Bu fikrimizi Yusuf Azmun da konkret

faktlar gətirərək təsdiqləyir [Dede Korkut'un üçüncü elyazması, 2019, s.13-16]. Abidənin adından söz etmişkən təəssüf doğurucu bir məqama da diqqət çəkmək istərdim.

Filoloqların demək olar ki, hamısı və tarixçilərin bir çoxu abidənin adını «Kitabi Dədə Qorqud» və ya elə sadəcə «Dədə Qorqud» formasında, bir qisim türkoloqlar və tarixçilər isə «Kitabi Dədəm Qorqud» formasında təqdim ediblər. Hətta abidə ilə bağlı ensiklopediya da «Dədə Qorqud Ensiklopediyası» adlandırılmışdır [KDQ ensiklopediyası: 2 cildə, 2000]. Kitabımızın üçüncü əlyazmasına həsr olunmuş hər iki kitabda da «Dədə Qorqud» kimi verilib. Halbuki, Türkmən Səhra nüsxəsi əlyazmasının sonundakı sətirlərdə «Dədəm» ifadəsi işlədilmişdir. Elmi araşdırmalarda və elmi əsərlərdə hər hansı bir epigrafiq və ya tarixi əsərin adının təhrif olunması yolverilməzdir. İlk öncə «Kitabi Dədəm Qorqud»un ən iri həcmli variantı və ən qədim nüsxəsi hesab olunan «D» nüsxəsinin titulu vəreqinə nəzər salaq.

KDQ-nin Drezden nüsxəsində abidənin orijinal adı «Dədəm» sözü ilə işlədilib. Bu sözün sonunda işlədilən «m» hissəciyi sonu saitlə bitən sözlərə qoşulan I şəxs mənsubiyyət şəkilçisidir. «Dədə» sözünün mənsubiyyətə görə dəyişmiş hallarına nəzər salaq: dədəm, dədən, dədəsi, dədəmiz, dədəniz, dədələri. Demək ki, «MİM» (م) hərfi sadəcə bəzək olsun deyə və ya başqa bir məqsədlə dastanın üz qabığına əlavə olunmayıb. Buradan təbii olaraq belə bir sual ortaya çıxır: Nəyə görə abidənin orijinal adı «Kitabi Dədəm Qorqud» ola-ola çox zaman «Dədə Qorqud» kimi işlədilib? Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri mövcuddur. Bilindiyi kimi, Azərbaycan 70 ildən çox SSRİ-nin tərkibində olmuşdur. Bu zaman bir çox şeylər yasaqlanmışdı. «Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsi də yasaqlanmış kitablar sırasında idi. SSRİ zamanında Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyəti, tarixi ilə bərabər xalqın kimliyi də yasaqlanmışdı. Əgər Sovet alimləri «Dədəm» sözünü işlətməmiş olsaydılar, onda dolaylı yolla türklüyü qəbul etmiş və Türk olduqlarını təsdiq etmiş olardılar. Hətta bu məsələni «həll» etmək üçün bir sıra alimlərimiz müxtəlif araşdırmalar aparmışlar. Görkəmli alimimiz Xəlq Koroğlu özünün «Oğuz qəhrəmanlıq eposu haqqında yeni biliklər» adlı məqaləsində kitabın tarixini onun adındakı hərfləri əbcəd hesabı ilə hesablamaqla müəyyən etməyə cəhd etmişdir. O, belə izah etmişdir ki, «mim» (م) hərfi əsərin yazılma tarixi dəqiq olsun deyə bura əlavə olunub [Короğlu Х.Г. 1986]. Bu həqiqətən dərin bir araşdırma, lakin dəqiq deyildir. Çünki dastanda «Qorqud» sözü həm توقروق kimi, həm də توقروق kimi işlədilmişdir. Sadəcə «mim» (م) hərfinin olmaması əsərin tarixindən 40 il ala bilər. Amma bu söz Te (ت) ilə verilsə 400 il, Dal (د) ilə verilsə 4 il edir. Deməli, Əbu Bəkr Tehraninin «Kitabi-Diyarbəkkriyyə» əsərində olduğu kimi, əsərin yaşının əbcəd üsulu ilə hesablanması mümkün deyil və bu cür araşdırmanı dəqiq hesab etmək olmaz.

Həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda əsərin adının çox zaman «dədə» kimi

işlədilməsinin obyektiv səbəbləri də var. Məlumdur ki, Heinrich Friedrich von Diez Drezden nüsxəsinin surətini öz əlləri ilə çıxararaq Berlin Kayzer Kitabxanasına hədiyyə etmişdir. Bu zaman o, bilinməyən bir səbəbdən kitabın adındakı «mim» (Ɑ) hərfini, söz sonunda işlənərkən «ə» səsinə ifadə edən He (ⱥ) hərfi ilə əvəz etmişdir [«Kitabi-dədəm Qorqud» aşiqi, 2002, s.127]. Türkiyə, Rusiya və Azərbaycan alimlərinin bir çoxu da məhz bu, yəni, Berlin kitabxanasındakı nüsxədən istifadə etmişlər. Hətta Kilisli Rıfat tərəfindən kitabımızın ilk çapı da «mim» hərfi unudularaq nəşr olunmuşdur və dolayısı yolla 30-cu illərə qədər əsər sadəcə «Dədə» formasında işlədilmişdir. Ona görə də əsərin orijinal adı əvəzinə «Kitabi Dədə Qorqud» adı daha geniş yayılmışdır. İlk baxışdan cüzi bir problem kimi görsənsə də əsərin orijinal adını söyləmək və araşdırmalarımıza olduğu kimi daxil etmək hər bir tarixçi, filoloq və türkoloq alimin borcudur. Adətən əsərin adı, ən qədim nüsxənin adı əsas götürülərək adlandırılır. Deməli, əsərin adı Drezden nüsxəsinə uyğun formada qəbul edilməlidir.

Yeni əlyazmamı, yoxsa Oğuznaməmi?

Digər bir məqam isə ondan ibarətdir ki, istər XIX əsrə, istərsə də XVI əsrə aid olsun, bu, «Kitabi Dədəm Qorqud»un üçüncü əlyazmasıdır. Çünki həm ədəbi, həm filoloji, həm də tarixi baxımdan bu nüsxə digər iki nüsxə ilə demək olar ki, eynidir. Əlyazmanın surətinin köçürülmə tarixinin XIX əsr olması belə, onun əlyazma olmadığını sübut etmir. Bu hər hansı bir müstəqil «Oğuznamə» deyil. Çünki bu əlyazmanı bizə məlum olan əlyazmalarla bağlayan bir çox fakt mövcuddur. Birincisi, «Oğuznamə»lərdə adətən Peyğəmbərlər sadalanır, Nuh Peyğəmbərin, onun oğlu Yafəsin, onun oğlanlarının adı çəkilir. Oğuz xan və onun gördüyü işlər, eləcə də fəthləri haqqında məlumat verilir. Bəzilərinə Oğuz tayfalarının təsnifatı göstərilir. Bu məqamlar «Kitabi Dədəm Qorqud»a xas olan xüsusiyyət deyil. Bunun üçün iki fərqli «Oğuznamə»yə nəzər saldıq və eyni mənzərə ilə qarşılaşdıq [Oğuzdestanı, 1982, s.13]. «Qalın Oğuz» ifadəsinə ən çox «Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsində rast gəlirik: «Qazan Oğuz bəglərinə cırğab-cırğab çadır, otaq bağışladı» (D-123/6-7) və ya «Ağ-boz atlar binübən yortashdılar, Qalın Oğuz ellərinə xəbər gəldi» (D-234/5-6). Bu kimi faktların sayı həddindən artıq çoxdur. «Doqquz түмән Гүрчүстан» ifadəsi də «Kitabi Dədəm Qorqud»da işlənməkdədir. «Doqquz түмән Гүрчүстанın xəracı gəldi. Bir at, bir qılınç gətirdilər» (D-235/9-10)). «Qalın Oğuz» və «Doqquz түмән Гүрчүстан» ifadələri eyniliklə Türkmən Səhra nüsxəsində də işlənməkdədir. «Doqquz түмән Гүрчүстана үркү alan, uladuğca amusu Qazan, atası Qara Güməyə ümid olan, böyüldüqca düşmənin ödün yaran, qarıdıqca qarına qan qusduran, Qalın Oğuzun yügrüyi» (T-3/13-4/1). «Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsinin Drezden və Vatikan əlyazmalarında olduğu kimi Türkmən Səhra nüsxəsində də «İç Oğuz» və «Dış Oğuz» ifadələrinə də rast gəlinir

və onlar əvvəlki nüsxələrdə olduqları kimi birlikdə mübarizə aparırlar (T-51/3). Bu ifadələrə demək olar ki, «Oğuznamə»lərdə rast gəlmək olmur. Daha öncə deyildiyi kimi, Drezden əlyazmasının 11-ci boyunda Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi haqqında məlumatlar var idi. Həmçinin, Drezden və Vatikan nüsxələrində tətbiq olunan əlyazma üsulları Türkmən Səhra nüsxəsində də tətbiq olunmuşdur. Buna misal olaraq sətirlərarası məsafənin səliqəliliyinə diqqət yetirilməsi, səhifələnmədə sözlərdən istifadə və s. bu kimi məqamları göstərmək mümkündür. Abidənin öncəki iki nüsxəsində olduğu kimi, bu nüsxədə də Allah və onun Peyğəmbəri haqqında təriflər ilə bərabər, Qazan xanın içki içməsi səhnəsinə də rast gəlirik. Onu da vurğulamaq istədik ki, heç bir «Oğuznamə»də Boy sonunda Dədəm Qorqud gəlib soy soylamır. Halbuki həm Vatikan, həm də Drezden əlyazmalarının bütün boylarının sonunda «Dədəm Qorqud gəldi, söz söylədi, boy boyladı» və buna bənzər ifadələr işlənməkdədir. Heç şübhəsiz ki, bu ifadənin eynisi «Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüyü boyu»nun sonunda da mövcuddur. Boyda göstərilir ki, Qazan xan yeddi gün, yeddi gecə Bayandur Padşahı qonaq edir və şənlik təşkil edir. Bu zaman «Dədəm Qorqud der: «Qazan kimi cəsur igid gəldi keçdi» (T-61/4-5). Baxmayaraq ki, Türkmən Səhra nüsxəsində Drezden və Vatikan nüsxələrinə nəzərən İslami izlər daha çoxdur, hər üç nüsxədə də «Allah-Tanrı», «Tanrı», «Tanrı-Təala» ifadələri işlədilir. Bütün bu faktlar göstərməkdədir ki, Türkmən Səhra nüsxəsi «Kitabi Dədəm Qorqud»un üçüncü əlyazmasıdır, lakin əlyazma tam olaraq gəlib əlimizə çatmamışdır.

About «The Book of Dede Gorgud» and its last discovered sample

Bayram Guliyev

PhD in history, Institute of History of Science of ANAS.

E-mail: bayramqulusoy@yahoo.com

Abstract. Epigraphic monument «Kitabi Dada Gorgud» (The Book of Dada Gorgud) is one of the most unique works in the world with its originality. The paper deals with the third manuscript of «Book of Dada Gorgud» with two new parts (boylama) and 20 new poems (soylama) discovered and presented in April 2019. Two new parts included to this manuscript. There are three different publish editions of this manuscript which is not difference. Photo-facsimile included to the all of editions. Author researches academically the «Turkman Sahra» copy first time in Azerbaijan using new manuscript and different primary sources.

Keywords: «Kitabi Dadam Gorgud», third manuscript, Turkmen Sahra copy.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəmişidov Ş.A. (1976). KDQ-u vərəqləyərkən. Bakı, Gənclik.
2. Dədə Qorqud Kitabı (Vatikan nüsxəsi). (2018). Bakı, Xan nəşriyyatı.
3. Əliyarlı S.S. (2012). Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, Mütərcim.
4. Kitabi Dədə Qorqud: Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. (2004). Bakı, Öndər nəşriyyatı.
5. «Kitabi-dədəm Qorqud» aşığı. (2002). Bakı, Xəzər universiteti nəşriyyatı.
6. KDQ ensiklopediyası: 2 cildə, I – II cildlər. (2000). Bakı, Yeni nəşrlər evi.
7. Ergin M. Dede Korkut kitabı. (1989). Baskı. Ankara, TTK.
8. Gökyay O.Ş. (1973). Dedem Korkutun kitabı. İstanbul.
9. Oğuzdestanı. Rəşideddin oğuznamesi. (1982). Baskı. İstanbul, Enderun yayınları.
10. Dede Korkut'un üçüncü elyazması. Soylamalar və iki yeni boy ilə Türkmən Sahra nüshası. Metin, çeviri, sözlük və tıpkıbasım Yusuf Azmun. (2019). İstanbul.
11. Oğuzname. Kazannüşhası. Hazr. Prof. Dr. Necati Demir ve Dr. Özkan Aydoğlu. (2015). İstanbul
12. Dede Korkut Kitabı. Türküstan/Türkmən Sahra nüshası. Salur Kazan'ın yedi başlı ejderhayı öldürməsi. (2019). İstanbul.
13. Shahgoli N.K., Yaghoobi V., Aghatabai S. (2019). Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi Cilt 16. Sayı 2. Haziran, s.147-379.
14. Barthold V.V. (2006). Orta Asiya Türk tarihi hakda dersler. Ankara, TTK.
15. Бартольд В.В. (2002). Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Москва, Восточная литература РАН, с.473-488.
16. Жирмунский В.М. (1974). Тюркский героический эпос. Л, Наука.
17. Короглы Х.Г. (1986). Новые данные об огузском героическом эпосе / Народы Азия и Африки. Москва, №6, с.87 – 89.
18. Олеарий А. (1870). Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер. с немец. П.Барсова, Москва, Московский Университет.
19. Фазлуллах Рашид-ад-дин – Джамии-ат-таварих. А. Ализаде. Tom 1. c1. (1968). Москва.
20. il Kitab-i Dede Qorqut. Racconti epico-cavallereschi dei Turchi Oguz tradotti e annotati (Città del Vaticano, 1952).